

17. Hicks J.R. The foundation of welfare economics // Economic Journal. – 1939. – № 49(196). – P. 696-712.

18. Кому вигідний "сміттєвий колапс" у Києві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kyiv.depo.ua/ukr/kyiv/komu-vigidniy-smitteviy-kolaps-u-kievi-14042015123500>.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2017 р.

Фахове рецензування: 17.08.2017 р.

*

УДК 332.32

*А.Г. МАРТИН, доктор економічних наук, доцент,
завідувач кафедри землевпорядного проектування
А.В. БАРВІНСЬКИЙ, кандидат сільськогосподарських наук,
доцент, доцент кафедри
Р.В. ТИХЕНКО, кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Система та механізм землекористування: наукова детермінація понятійного апарату

Постановка проблеми. Важливим чинником розвитку будь-якої наукової теорії є формування чіткого понятійного та категорійного апарату, однозначного трактування відповідних понять і категорій [16]. Нині в Україні значного розвитку набули наукові пошуки в сфері економіки природокористування й, зокрема, землекористування. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває проблема удосконалення існуючої термінології в даній галузі знань.

Зокрема, категорії «система» та «механізм» уже давно широко застосовуються в діловій і науковій лексиці, проте їхнє співвідношення потребує детальнішого розгляду [21]. Це, насамперед, пов'язано з тим, що дані категорії часто ототожнюють, незважаючи на існування істотної відмінності між ними.

Тому для повнішого розуміння процесів, що відбуваються у сфері використання природних ресурсів, у тому числі земельних, конче необхідно визначитися з коректністю ототожнення чи розмежування категорій «система землекористування» – з одного бо-

ку, та «механізм землекористування» – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню економічних питань природокористування та землекористування в Україні на сучасному етапі присвячені роботи багатьох учених, зокрема, В.Д. Базилевича [8], В.В. Горлачука [6], М.І. Долішнього [17], О.М. Кульганік [13], М.І. Лавейкіна [14], П.П. Мазурка [15], А.Г. Мартина [16], В.В. Медведєва [12], С.В. Мочерного [9], А.Я. Сохничка [19] й інших.

Проте існуючі дослідження характеризуються широкою інтерпретацією змісту понять «система землекористування» та «механізм землекористування». Зокрема, в економічній літературі трапляються такі словосполучення, як: «система механізмів», «механізм взаємодії категорій у системі...», «структура механізму», «механізм функціонування економічної системи» тощо. Тому логічним є питання, чи є певний механізм (наприклад, еколого-економічний) такою ж відокремленою частиною відповідної системи (системи землекористування), як кожен з її елементів, а також чи формується він у результаті взаємодії окремих складових компонентів даної системи.

© А.Г. Мартин, А.В. Барвінський, Р.В. Тихенко, 2017

Мета статті – спроба віднайти коректне співвідношення категорій «система» й «механізм» при їх використанні у сфері економіки землекористування.

Виклад основних результатів дослідження. У науці ідеї системності заявили про себе в середині XIX ст. при дослідженні таких складних, динамічних об'єктів, як людське суспільство та біологічний світ. Представниками нового підходу виступили, зокрема, К. Маркс, який використав діалектичний принцип системності при написанні «Капіталу», та Чарльз Дарвін – при створенні еволюційної теорії.

Нині терміни «система», «системний підхід» стали синонімом науковості, глибокого пізнання явищ у теорії та практиці. Серед науковців уже не викликає сумніву теза про те, що все у природі й суспільстві існує у формі систем, тобто обмежених, внутрішньо суперечливих єдностей тіл, або компонентів.

Взагалі, термін «система» походить від грецького слова *systema* (ціле, взаємозв'язане, складене з частин) [22], тобто це сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність.

Але система – це не просто сукупність взаємозв'язаних між собою елементів, а її здатність виконувати певну задану функцію. Наприклад, земля, зокрема ґрунт, також є системою, оскільки через свою родючість виконує функцію виробництва продукції фітоценозів.

Система – це, передусім, відмежована в реальній дійсності сукупність взаємодіючих предметів (компонентів), саморух (активність) якої спрямований до організованої цілісності [19]. При своїй зовнішній відмежованості й незалежності система внутрішньо залежна, несамостійна та незавершена. Тільки завдяки головній властивості існування – здатності до взаємодії компонентів, системоутворювальним зв'язкам і відношенням, вона розвивається в напрямі до цілого [6].

Одним із найважливіших атрибутів системи є її структура, яка є відносно сталим способом (законом) зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. Структура системи не є незмінною, інваріантним аспектом

системи. Коли кількісні зміни в системі виходять за межі міри та викликають її якісні зміни, останні завжди виступають як зміна структури системи.

Зв'язок елементів у системі підпорядковується діалектиці взаємовідносин частини й цілого. Разом із тим кожен елемент має власну поведінку і стан, які взагалі відмінні від поведінки та стану інших елементів і системи в цілому, власну функцію. Елемент входить до системи не всією сукупністю своїх властивостей та характеристик, а лише тими властивостями, завдяки яким він несе в системі певне функціональне навантаження й займає в ній відповідне місце. З іншого боку, властивості системи не зводяться до алгебраїчної суми властивостей її елементів, що характеризує емерджентність системи [11]. Це поняття тісно пов'язане з поняттям структури системи, бо саме структура є механізмом реалізації емерджентності та визначає той спосіб, у який проявляються властивості окремих елементів у контексті даної системи.

Термін «механізм» також посідає важливе місце в науковій сфері, але в кожній галузі знань має своє специфічне значення. Зокрема, в одному словнику механізм визначається як сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [18], в іншому – як сукупність органів, засобів і способів (методів, прийомів, технологій) взаємодії між двома підсистемами соціальної організації – керуючої та керованої [10].

«Механізм» у перекладі з грецької означає знаряддя, пристрій. Сформувався це поняття в наукових дослідженнях другої половини XX ст. Основним змістом даного поняття є: функції, явища, процеси, методи, способи, які сприяють досягненню поставленої мети [5, 9, 13, 17]. На нашу думку, оригінальним є те, що механізм розуміють також як систему.

Отже, система – це не просто набір взаємозв'язаних елементів, складових. Вона існує тільки тоді, коли її складові взаємодіють і через це виконують певну функцію. Певний порядок явищ, процесів, завдяки яким досягається кінцева мета (зокрема, здійснюється відповідна функція), становить сутність механізму. Саме механізм визначає

той спосіб, в який проявляються властивості окремих елементів у контексті даної системи, та процес взаємодії цих елементів. Розглядаючи відношення між системою й механізмом необхідно відзначити, по-перше, що це відношення між двома взаємозв'язаними категоріями, коли перша з них є загальною, а друга – специфічною, призначеною для реалізації мети першої, по-друге, не слід змішувати поняття «система» і «механізм», тобто етапи перетворення елементів з діями, завдяки яким воно здійснюється.

Оскільки не можна вивчити (дослідити) властивості певної складової частини, не маючи уяви про ціле [4], розгляд сутності систем землекористування слід розпочинати з характеристики систем вищого рівня: системи природокористування, яка в свою чергу є підсистемою економічної системи країни.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи. У найбільш узагальненому вигляді економічну систему визначають як сукупність взаємозв'язаних та відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства. Сутність економічної системи визначає конкретна історична форма власності й сукупність економічних відносин, що відповідають певним продуктивним силам і взаємодіють із ними, розвиваються на основі дії об'єктивних економічних законів [2].

Економічна система складається з трьох основних ланок: продуктивних сил, економічних відносин та механізму господарювання [8], який формується у процесі взаємодії окремих елементів, сторін названих ланок економічної системи [15].

Термін «господарський механізм економічної системи» у наукових працях набув особливого розвитку в постсоціалістичних країнах у другій половині 60-х років ХХ ст., коли науковці прагнули наголосити на конкретній рушійній силі системи, що функціонує [1]. Сучасні дослідники під господарським механізмом розуміють у сукупності: господарську систему, її будову; взаємозв'язки між компонентними й територіальними елементами системи; спосіб функціонування господарської системи; систему форм і методів управління функціонуванням

господарської системи; рушій розвитку господарської системи; спосіб та якість життєдіяльності населення [7].

Виходячи з цього, господарський механізм виступає головним інструментом втілення в життя виробленої економічної політики, тобто досягнення відповідних економічних цілей. Якщо узагальнити основні функції господарського механізму, то він повинен забезпечити ефективну взаємодію всіх елементів економічної системи (продуктивних сил, техніко-економічних і виробничих відносин) у всіх сферах суспільного відтворення, а також усіх компонентів кожного з названих елементів. Крім таких найважливіших функцій, господарський механізм може виконувати ряд другорядних, наприклад, стимулювання науково-технічного прогресу, раціональне використання ресурсів, у тому числі природних, тощо.

У свою чергу система природокористування в цілому й система землекористування зокрема, є невід'ємною складовою економічної системи країни. Через це місце та функціональні властивості господарського механізму в економічній системі в узагальненому вигляді можуть бути поширені на функції відповідного механізму в системі землекористування, оскільки остання виступає підсистемою першої.

Землекористування – це складна, багатофакторна система, яка відображає взаємодію довкілля, суспільства і самої людини. Всі компоненти природного середовища та їхні властивості, методи та засоби господарювання настільки поєднані між собою, що практично незначна зміна впливу лише одного з цих факторів може призвести до суттєвих змін в одержанні людиною аграрної продукції [3].

На сучасному етапі системи землекористування як складний об'єкт характеризуються функціональним різноманіттям (за формами власності, категоріями земель і групами землекористувачів), відносною стійкістю й певною динамічністю (трансформація структури земельних угідь, зміна землевласників і землекористувачів). Тому в умовах трансформації земельних відносин принципам комплексності та системності повинно відповідати формування систем зем-

лекористування як мінімум на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному й локальному (місцевому) [20]. Суть такого підходу полягає у розгляді даної проблеми від загального до часткового.

При цьому регіональні системи землекористування слід розробляти на альтернативній основі як моделі, які б були орієнтирами при виборі оптимальних рішень на місцях з урахуванням напряму державної політики, різних форм господарювання, соціального розшарування, різної забезпеченості товаровиробників виробничими ресурсами, конкуренції [14]. Ці моделі повинні вигідно відрізнятися від «звичайного» комплексу взаємозв'язаних технологічних, технічних, економічних, соціальних природовідтворювальних і природоохоронних заходів. Для цього необхідно привести виробничі процеси в сільському господарстві у відповідність із різноманітними умовами ландшафтів та законами екології, а також усунення причин тих чи інших порушень. Ступінь адекватності таких моделей землекористування залежить від ступеня ідентифікації взаємозв'язків між елементами системи.

Система землекористування повинна включати три основні підсистеми: суб'єктну (землекористувачі, землевласники, держава), об'єктну (земля, земельна ділянка), технологічну (власне землекористування) [14]. При цьому кожна з підсистем має свою внутрішню структуру, яка складається з низки компонентів і визначає широкий діапазон діяльності щодо використання земельних ресурсів, формування адекватних механізмів здійснення державної соціально-економічної політики. Від ступеня їхньої інтеграції залежить ефективність системи в цілому.

Взаємодія суб'єктної й об'єктної підсистем визначає масштаби, галузь, характер та інтенсивність впливу суспільства на земельні ресурси і навпаки. Аналіз розвитку природи й суспільства дає змогу виділити галузь взаємодії цих двох систем, де передумови життєдіяльності першої стають умовами самовідтворення другої. Їхня взаємодія здійснюється в межах соціальної сфери, отже, підпорядковується її законам за принци-

пом примату законів вищої форми руху матерії.

Оскільки технологічна підсистема системи землекористування формується в результаті взаємодії двох інших підсистем (суб'єктної й об'єктної), то за аналогією співвідношення між категоріями «економічна система» і «господарський механізм» можна стверджувати, що саме вона є механізмом землекористування та визначає спосіб реалізації мети всієї системи. Механізм системи вищого рівня (господарський механізм економічної системи) «пронизує» відповідні підсистеми, забезпечує ефективне функціонування механізмів нижчого рівня, які в свою чергу є його складовими. Тому розглядаючи технологічну підсистему землекористування як базову, визначальну господарську діяльність, при її розробці необхідно враховувати весь спектр внутрішніх і зовнішніх взаємодій, соціальну, економічну й екологічну складові.

Технологічна підсистема землекористування (або механізм землекористування) може мати різні моделі реалізації його складових, які передбачають неоднакові підходи і методи ведення господарської діяльності. Кожній моделі повинна відповідати система цілей та соціально-економічних пріоритетів, які забезпечують урахування відповідних особливостей як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Таким чином, системний принцип при землекористуванні, який орієнтований на гармонізацію трьох складових (соціальної, економічної й екологічної) механізму реалізації цілей системи землекористування, забезпечує оптимальне співвідношення між економічним зростанням, поліпшенням якісного стану земельних ресурсів, ростом матеріальних і духовних потреб населення.

Специфіка сільськогосподарського землекористування полягає в тому, що основним виробничим ресурсом тут є земля. Від того, наскільки ефективно вона використовується землекористувачем, залежить не тільки величина одержуваного ним доходу, а й добробут суспільства в цілому та кожного громадянина зокрема. Через це держава має створити такий механізм використання земельних ресурсів, який би задовольняв

потреби підприємців-землекористувачів і вимоги щодо охорони й раціонального використання землі як природного ресурсу.

У ринкових умовах особливого значення (а може найважливішого) набуває економічний механізм екологізації сільськогосподарського землекористування. Тому що в умовах приватної власності на землю чи не єдиним ефективним засобом досягнення екологічних цілей у землекористуванні, визначених на відповідних рівнях, є економічне стимулювання ґрунто-водоохоронних заходів, виходячи з принципу «екологічно небезпечне використання земельних ресурсів повинно стати економічно не вигідним», і навпаки: дотримання вимог екологічної безпеки (через екологічні обмеження й штрафні санкції за їх порушення) повинне забезпечувати збалансований економічно високоефективний розвиток землекористування. Отже, механізм сільськогосподарського землекористування як спосіб використання або залучення земель у господарський обіг повинен об'єднувати як економічну, так і екологічну складові.

Економічна складова механізму сільськогосподарського землекористування включає всі регулятори впливу на землекористувачів, метою яких є стимулювання останніх до раціонального землекористування. З одного боку, це надання податкових та кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які власним коштом здійснюють ґрунтозахисні заходи. З іншого боку – це передбачення державою штрафних санкцій за неефективне сільськогосподарське землекористування.

Екологічна складова включає комплекс заходів, спрямованих на охорону земельних ресурсів та підвищення родючості ґрунтів [12]: збільшення площ під екологічностабілізуючими угіддями; виключне дотримання екологічно обґрунтованих нормативів усіх видів антропогенних навантажень на земельні ресурси; забезпечення розширеного відтворення продуктивності орних земель, створення сприятливих умов для формування стійких агроландшафтів; диференціація принципів використання земельних ресурсів тощо.

Таким чином, механізм сільськогосподарського землекористування має ґрунтува-

тися, передусім, на гармонійному поєднанні економічної й екологічної складових, економічних інтересів землекористувачів із вимогами екологічної безпеки довкілля. Держава може забезпечити запровадження еколого-економічного механізму сільськогосподарського землекористування через: розробку нормативно-правових актів щодо досягнення екологічної стабільності у взаємодії суспільства і природи; реалізацію загальнонаціональних програм переходу сільськогосподарського землекористування на принципи збалансованого розвитку; ведення інвестиційної діяльності, спрямованої на подальшу екологізацію сільськогосподарського виробництва.

Висновки. Категорії «система» і «механізм» є взаємозв'язаними: перша з них загальна, а друга – специфічна, призначена для реалізації мети першої. Через це змішувати дані поняття некоректно.

Будь-яка система складається з підсистем та водночас сама є підсистемою системи вищого рівня. Зокрема, система землекористування складається як мінімум із трьох підсистем: об'єктної, суб'єктної й технологічної та одночасно є підсистемою системи вищого рівня – системи природокористування.

Поняття «система» може бути визначене як сукупність взаємозв'язаних елементів, що виконує певні функції. Саме спосіб виконання цих функцій визначається через термін «механізм», оскільки останній об'єднує певний набір дій, операцій для досягнення кінцевої мети системи. Механізм формується при взаємодії підсистем певної системи й одночасно є її атрибутом.

Одна з основних функцій системи землекористування – продукційна, а саме – здатність давати продукцію рослинництва у вигляді врожаю сільськогосподарських культур при мінімумі витрат без шкоди для земельних ресурсів і довкілля в цілому. Досягається це через механізм сільськогосподарського землекористування, який повинен формуватися державою як спосіб використання земель або залучення їх до господарського обігу.

Механізм сільськогосподарського землекористування включає економічну й еколо-

гічну складову. Перша – спрямована на забезпечення економічної ефективності використання земельних ресурсів, друга – на дотримання вимог екологічної безпеки. Виходячи з цього, одне з нагальних завдань, яке

стоїть перед фахівцями та науковцями у сфері економіки природокористування, – це гармонійне поєднання економічної й екологічної складових механізму землекористування.

Список використаних джерел

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Бобров В.Я.* Основы рыночной экономики и предпринимательства / В.Я. Бобров. – К.: Вища шк., 2003. – 205 с.
3. *Буравльов С.П.* Безпека навколишнього середовища / С.П. Буравльов. – К.: Урожай, 2004. – 320 с.
4. Введение в философию: учеб. / И.Т. Фролов, Э.А. Араб-Оглы, Г.С. Арефьева и др. – В 2 ч. – М.: Политиздат, 1990. – Ч. 2. – 640 с.
5. *Гальчинський А.* Глобальні трансформаційні концептуальні альтернативи / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2006. – 312 с.
6. *Горлачук В.В.* Землекористування на межі тисячоліть / В.В. Горлачук, В.Г. В'юн, А.Я. Сохнич. – Львів: НВФ «Українські технології», 2001. – 130 с.
7. *Дерев'яно О.Г.* Фінансово-кредитний механізм в системі стратегічного управління / О.Г. Дерев'яно // Фінанси України. – 1998. – № 7. – С. 28-34.
8. Економічна теорія. Політекономія: підруч. ; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2001. – 296 с.
9. Економічний енциклопедичний словник ; за ред. С.В. Мочерного. – У 2-х т. – Львів: Світ, 2005. – Т.1. – 616 с.
10. Занятость, безработица. Служба занятости. Толковый словарь терминов и понятий. – М.: Нива России, 1996. – 422 с.
11. *Згуровский М.З.* Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа / М.З. Згуровский, А.В. Доброногов, Т.Н. Померанцева. – К.: Знание, 1997. – 126 с.
12. Земельні ресурси України ; за ред. В.В. Медведєва, Т.М. Лактіонової. – Харків-Київ: Аграрна наука, 1998. – 150 с.
13. *Кульганік О.М.* Теоретичні засади формування ефективного механізму соціально-економічного розвитку сільських територій / О.М. Кульганік // Наук. вісн. НАУ. – 2008. – № 120. – С. 311-317.
14. *Лавейкін М.І.* Реформування системи землекористування в Україні / М.І. Лавейкін. – К.: РВПС України НАН України, 2000. – 376 с.
15. *Мазурок П.П.* Історія економічних вчень у запитаннях та відповідях: навч. посіб. / П.П. Мазурок. – К.: Знання, 2004. – 188 с.
16. *Мартин А.Г.* Генезис землеустрою та його понятійного апарату: ретроспективний аналіз та сучасне розуміння / А.Г. Мартин, Р.В. Тихенко // Землеустрій і кадастр. – 2006. – №1. – С. 16-26.
17. Регіональна політика та механізм її реалізації ; за ред. М.І. Долішнього. – К.: Наук. книга, 2003. – 504 с.
18. Словник іншомовних слів ; за заг. ред. О.С. Мельничука. – К.: Урожай, 1974. – 432 с.
19. *Сохнич А.Я.* Проблеми використання і охорони земель в умовах ринкової економіки: моногр. / А.Я. Сохнич. – Львів: НВФ «Українські технології», 2002. – 252 с.
20. *Тихенко Р.В.* Еколого-економічна ефективність землеустрою в умовах трансформації земельних відносин в Україні: моногр. / Р.В. Тихенко. – К.: Анва-прінт, 2010. – 208 с.
21. *Тихенко Р.В.* Землеустрій як головний механізм формування еколого-безпечних агроєкосистем у сучасних сільськогосподарських землекористуваннях / Р.В. Тихенко. // Інноваційна економіка. – №1(20). – 2011. – С. 10-13.
22. Философский словарь ; под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 446 с.
23. *Beatty M., Petersen G, Swindale L.* Planning the uses and management of land. Agronomy monograph 21. Madison: American Society of Agronomy. – 1979. – 1028 p.
24. *Briggs D., Wyatt B.* Rural land-use change in Europe. In: Whitby M. & Ollershaw J. Land use and the European Environment. – London: Belhaven Press, 1988. – P. 7-25.
25. *Molen P.V.D., Silayo E.H., Tuladhar A.M.* Land administration Policies and Systems // Comparative Study to Land Policy in 9 Countries in Africa and Asia. – Stockholm: FIG Working Week, 2008. – P.6.
26. *Lee J.* Land resources and their use in the European Communities // Scientific basis for soil protection in the European Communities. – London: New York. – 1987. – P. 29-63.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2017 р.

Фахове рецензування: 28.09.2017 р.

*